

KÁNTÁS BALÁZS

Összinte beszéd arról, amiről nehéz beszélni

Kulcsár-Szabó Zoltán *A gondolkodás háborúi – Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből* című monográfiájáról

Kulcsár-Szabó Zoltán monográfiája fontos és aktuális kultúratudományi témakomplexumot kísérel meg feldolgozni. Arra vállalkozik, hogy bemutassa és elemezze a XX. századi *erőszakos diskurzusok történetét*, leginkább a náci német és az olasz fasiszta politikai rendszerekkel kollaboráló, vagy azokat egyenesen lelkesen kiszolgáló gondolkodók és szépirodalmi alkotók ellentmondásokkal teli politikai tevékenységére és vonatkozó teoretikus munkásságára fókuszálva. A kötet egyszerre filozófiai, antropológiai, eszmetörténeti és irodalomtörténeti szakmunka, a különböző, egymással persze szoros kapcsolatban és dialógusban álló tudományágak kérdezőhorizontjait vegyítve arra is felhívja a mindenkor olvasó figyelmét, hogy önmagában nem igazán létezik, létezhet csak történelem, csak filozófia, csak antropológia vagy épp csak irodalomtörténet, hanem ezen összefüggésrendszereket egymással fedésbe hozva, párhuzamosan vizsgálva sokkal relevánsabb és produktívabb eredményekre juthatunk, mintha csak egy adott intézményes tudományág szempontrendszeréből kiindulva vizsgáljuk egy adott szerző életrajzát és / vagy életművét. A monográfia, ha tabukat azért talán nem is döntöget, hiszen a mai kor többé-kevésbé demokratikus államberendezkedésre épülő Európájában, kellő történeti távlatból már lehetséges a totalitárius rendszerekről és a velük valamilyen szinten kollaborációt vállaló, egyébként reprezentatívnak tekintett szerzőkről viszonylag korrekt módon, nyíltan beszélni, mégis értelmezői bátorságról tesz tanúbizonyságot. Hiszen ha ugyan lehetséges is a dolog, de a politikai extrémizmus és az értelmiség vele való együttműködésének jelenségköréről még mindig meglehetősen *nehéz* úgy beszélni, hogy az ne sértse senki érzékenységét, ne generáljon erős, ám sokszor kevésbé produktív vitákat, ahol a felek csupán egyoldalúan képesek állást foglalni valamely jeles kollaboráns teoretikus vagy alkotó ellen vagy mellett. Az interdiszciplináris kérdezőhorizont pedig arra ad lehetőséget mind az interpretátor, mind pedig az olvasó számára, hogy ne csupán egyetlen nézőpontból, hanem több szemüvegen keresztül, a lehető legárnyaltabban lássa és láttassa a tárgyalt történelmi időszakot és az akkor

és ott, sajátos körülmények által meghatározott módon tevékenykedő alkotókat, elfogulatlan vizsgálat tárgyává téve az adott esetben feloldhatatlannak látszó ellentmondásokat is.

A kötet három nagyobb tematikus egységre tagolódik, melyek közül az első kettő négy, a harmadik pedig két nagyobb lélegzetű tanulmányt foglal magába. Az első, *Döntések* című tanulmányegyüttes arra vállalkozik, hogy a két világháború közötti periódus elsősorban német politikai filozófiai és antropológiai áramlatainak főbb irányait dolgozza fel. Az első tanulmány, A tiszta eszközök politikája a paradigmaticus antifasiszta német-zsidó gondolkodó, Walter Benjamin sokat vitatott, *Az erőszak kritikájáról* című írását elemzi, mely valamiféle homályos politikai messianizmust fogalmaz meg, és az erőszakot bizonyos keretek között látszólag legitimnek tekinti. Kulcsár-Szabó Zoltán kiemeli, hogy Benjamin esszéje a hidegháború időszakánk végeztével váltotta ki a legnagyobb kritikai recepciót, s ugyanakkor szoros összefüggéseket mutat a nagy ellentmondásoktól övezett, ugyancsak német gondolkodó, a Harmadik Birodalom úgynevezett „koronajogásza”, Carl Schmitt politikaelméletével, mellyel a második, *Döntés, reprezentáció, ellenség* című fejezet foglalkozik kimerítően. A tanulmány vizsgálódása tárgyává teszi Schmitt és Benjamin messianisztikus elemekkel teletűzdelt politikai filozófiájának hasonlóságait és különbségeit, az *ellenség* politikai gondolkodásban való megjelenésének szükségszerűségét, miként azt Carl Schmitt tematizálta, illetve az ember, mint ember politika általi mindenkori meghatározottságát, felhívva a figyelmet néhány, a filozófiai és antropológiai diskurzusban a mai napig feloldhatatlannak látszó ellentmondásra. A harmadik, *Az ellenség antropológiája* című tanulmány tárgyát elsősorban Helmuth Plessner, a Németországból elűldözött, végül Svájcban letelepedett gondolkodó filozófiája képezi, aki kulcsszerepet játszott a világháború után a liberális gondolkodás Németországban való újra-elterjesztésében és a filozófiai diskurzus „náciitanításában”, a *Macht und menschliche Natur – Hatalom és emberi természet* című értekezés interpretációján keresztül, mely a „politikai” kategóriáját megkísérelte radikálisan újragondolni. A negyedik, *Az élet politikája* című tanulmány az előző három fejezet metodikájához képest jelentős eltéréseket mutat, ugyanis tematikailag nem egy adott gondolkodó köré épül, hanem madártávlatból, általánosabb szinten igyekszik körüljárni a náci Németország rasszista, embertelen politikájának filozófiai-antropológiai-eszmetörténeti hátterét, a fajhigiénia és az eugenika diskurzusának forrásait, jelentős gondolkodástörténeti előre- és visszatekintésekkel, ugyancsak feloldhatatlannak látszó ellentmondásokhoz jutva el.

Az első, négy tanulmányból álló tematikus egység után következik az ugyancsak négy nagyobb lélegzetű írást magában foglaló *Forradalmak* című tanulmányfüzér, mely a XX. századi erőszakos diskurzusok német filozófia- és antropológiatörténeti aspektusainak

feldolgozása után áttér ugyanezen jelenségek egy másik oldalára, nevezetesen pedig az irodalomban való megjelenési formájukra. Miként azt a szerző is hangsúlyozza, vizsgálódásaiban kiemelt jelentőséget tulajdonít a diktatúrákkal való kollaboráció jelenségének, illetve az adott gondolkodók / művészek és életműveik egyéni politikai és erkölcsi felelősségének is. A négy szerző, akiket ebből az igencsak ellentmondásos nézőpontrendszerből a kötet vizsgál, Gottfried Benn, Ezra Pound és Szabó Lőrinc, valamint kivételként – hiszen ő éppen hogy a XX. századi totalitárius rendszerekkel szemben fogalmazta meg mindenkori humanista eszmeiségét – Márai Sándor. *A történelem gondolkodott* című elemzés Gottfried Benn a náci politika és ideológia melletti váratlan kiállását, Carl Schmitt erős gondolkodásbéli befolyása alatt megfogalmazott művészetantropológiai tárgyú írásainak egy részét, majd a náciizmusból való meglehetősen gyors kiábrándulását teszi vizsgálata tárgyául, ráirányítva az olvasó figyelmét arra a nem elhanyagolható tényre, hogy Benn lényegében a náciizmustól való részleges elhatárolódása mellett is végig a rendszer csendes kollaboránsa maradt, ha nem is tartozott épp a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt propagandáját kiszolgáló legbuzgóbb házi ideológusok közé. Alakja tipikus példája annak, miként alkudott meg egy amúgy vitathatatlanul jelentős alkotó és művészetelméleti gondolkodó a XX. századi totalitárius rendszerek egyikével, leginkább nyilván a túlélés és az ellehetetlenülés elkerülése érdekében, s miként írja felül olykor a biográfiai személy emberi gyarlósága a művészetértelmezői figyelmet okvetlenül megérdemlő, esztétikai szempontból kivételesen értékes életművet. A kötet hatodik, *Forgalom és forradalom* című tanulmánya a XX. századi irodalomtörténet egy még ellentmondásosabb alakjának, a – hangsúlyozottan nem németajkú – Ezra Poundnak politikai tevékenységét és esszéírói munkásságát vizsgálja, kiemelve azt, hogy a szerző költői-szépirodalmi életműve egyébként a biográfiai személy és az esszéíró Ezra Pound nyíltan felvállalt politikai extrémizmusától, a gazdaságról, pénzügytanról és az irodalmi nyelvről írott, szélsőséges ideológiáktól fűtött esszéitől mintegy függetlenül szinte mentes maradt az explicit politikai utalásoktól, főként pedig a politikai szélsőségek láthatóan kimutatható hatásaitól, habár burkoltan nyilván felfedezhet benne ilyen irányú referencia-fosztlányokat a kellően felkészült és szenzitív filológus és / vagy interpretátor. Hiszen végső soron a fasiszta Olaszország iránt a végletekig való hűségéről tanúbizonyságot tevő Pound lírai főművében, a *Cantókban* is fellelhetők bizonyos politikai utalások, habár ezek tényleg a lehető legimplicitebb módon jelenlévő rejtett referenciák. A kötet hetedik, *„A diktátor én vagyok”* című tanulmánya végre az erőszak XX. századi diskurzusainak magyar vonatkozásaira is kitekint, Szabó Lőrinc szélsőjobboldali elkötelezettségének ellentmondásait célozva meg, a

Vezér című vers újraírásának gondolkodástörténeti és filológiai vonatkozásainak feltárásán keresztül bemutatva, miként is próbálta meg tisztázni magát a világháború után a költő a politikai extrémizmussal való kacérkodásának vádjai alól, s miként sikerült mára a Szabó Lőrinc-filológiának legalább esztétikai szinten rehabilitálnia a líratörténeti szempontból kétségtelenül jelentős alkotót, költői életművét jórészt elhatárolva a biográfiai én vitathatatlanul rossz és bírálható politikai döntéseitől, elköteleződésétől. A monográfia nyolcadik fejezete, egyúttal a kötet második tematikus egységének zárófejezete ugyancsak metodikai kivételt képez, hiszen tárgya nem más, mint Márai Sándor a totalitárius rendszerekkel szemben a végletekig állást foglaló és a humanista és polgári-liberális értékrendet a végsőkéig védelmező álláspontja, nem annyira a kollaboráns, mint inkább a meg nem alkuvó emigráns művész modus vivendijét tárva az olvasó elé. Mindazonáltal ellentmondásoktól nem mentes Márai Sándor regényeiben és értekező prózájában megfogalmazott elképzelése a *forradalom* és a *csoda* fogalmairól, melyek adott esetben szükségszerűen át is lépnék, lépték a szabadkőműves humanista író és gondolkodó által kijelölt társadalmi-politikai-antropológiai kereteket. S itt derül ki, hogy Márai talán nem számolt azzal, hogy a releváns társadalmi-politikai változások, melyeket ő is kétségtelenül kívánatosnak tartott a XX. század folyamán, talán szükségszerűen magukkal vonják az *erőszak* megjelenését is, melyet a humanizmus mellett megdönthetetlenül állást foglaló gondolkodóként a vizsgált alkotó annyira elítélt.

Az utolsó, *Megkettőzések* című nagyobb tematikus egység már csak két fejezetet foglal magában, és témája ugyancsak a totalitárius rendszerekkel való kollaboráció megnyilvánulási formái, valamint az, hogy a vizsgált két releváns gondolkodó, Paul de Man és Hans Robert Jauß miként értelmezték utólag (át) a saját ellentmondásos szerepüket a szélsőséges politikai ideológiák iránti vitathatatlan ifjonti lelkesedésük és a szélsőjobboldali politikai rendszert bizonyos szinten egyértelműen kiszolgáló magatartásuk tekintetében. Paul de Man sokáig elhallgatta, hogy fiatal korában, Belgium német megszállása alatt náci kollaboráns újságíróként tevékenykedett, Jaußról pedig máig köztudomású, hogy a második világháború alatt, a rendszer és Hitler iránti vitathatatlan lelkesedéssel, tiszti rangban szolgált az SS kötelékében. Ellentmondásos kérdés, hogy az eltagadott, gyanús, erősen bírálható politikai újságírói és adott esetben a háborús bűnösség lehetőségét is felvető katonai múlt mennyiben von le bármit is a két releváns gondolkodó tudományos életművének értékéből, s megkérdőjelezheti-e egyáltalán minimális szinten teoretikus állításaik tarthatóságát, hitelességét?

A kérdés, hogy mennyire függnek össze a biográfiai személy egyéni történelmi-politikai cselekedetei azzal, hogy mennyire értékes vagy értéktelen teoretikus életművet hozott létre, hagyott hátra, mennyire vonatkoztatható el egymástól az ember és az általa létrehozott, a recepción keresztül kétségtelenül önálló életet élő szöveg, újra és újra felveti a szerző életének és / vagy halálának meglehetősen komplex problematikáját, és a kérdésre talán nem is létezhet egyértelmű válasz. Kulcsár-Szabó Zoltán kötete, ha meglehetősen szerényen és diplomatikusan nem is ad meghatározott válaszokat a szinte megválaszolhatatlan kérdésekre, mindenképpen amellett foglal állást, hogy nem leegyszerűsítő módon, hanem a maga komplexitásában kell megkísérelnünk megérteni a szó hermeneutikai értelmében, mi és miért tette fogékonnyá a XX. század jeles gondolkodóit és alkotóit a politikai extrémizmus iránti lelkesedésre és a totalitárius politikai rendszerek akár passzív kiszolgálására? Bizonyos szempontból talán ahány eset, annyi különböző válasz lehetséges. A könyv deklaráltan óvatos és szerény vállalásai ellenére jelentős eredményeket hoz, s meglehetősen produktív módon ahelyett, hogy egyszer s mindenkorra megkísérelné lezárni az általa tematizált kérdéskomplexum(oka)t, új kérdések felvetésére és a problémakörök továbbgondolására készíti a mindenkori olvasót. Nem csupán a XX. századi német és az európai gondolkodás- és irodalomtörténet jelentős problémáit tárgyalja, de a Szabó Lőrincnek és Márai Sándornak szentelt egy-egy terjedelmes tanulmány által, e két egymással a végletekig szembeállítható alkotó példáján keresztül a totalitárius rendszerek magyar gondolkodás- és irodalomtörténetre gyakorolt, sok szempontból, példának okáért a különböző XX. századi magyar alkotók kánonban elfoglalt pozíciója szintjén megnyilvánuló, egészen a mai napig érezhető hatásait is feltárja, ugyancsak nem lezárható és lezárt kérdésekként kezelve a felvetülő ellentmondásokat, hanem a továbbgondolás általi történeti távlatú önmegértésre bátorítva a mindenkori befogadót.

(Budapest, Ráció Kiadó, 2014, 326 oldal, 3125 Ft)